

SHATRANJIY SAMARQANDIY QIT'ALARIDA MAVZULAR XILMA-XILLIGI VA MAZMUN BOYLIGI

*Axmedova Dilorom,
SamDU tayanch doktoranti*

Tayanch so'zlar: qit'a janri, mazmun boyligi, mavzular xilma xilligi, shahar adabiyoti, realistik xususiyatlar.

XII asr Movarounnahr yetuk shoiri Dehqon Ali Shatranjiy Samarqandiy qit'alari boshqa shoirlar qit'alari singari kichik lirik janrlarga taalluqli bo'lsa-da, mavzulari doirasining kengligi va xilma-xilligi bilan imtiyozlidir. Bu hol o'z navbatida qit'alar mazmun boyligini vujudga keltirgan. Shatranjiyning Muhammad Avfiy Buxoroyni "Lubob-ul-albob" tazkirasida (1129 yilda ta'lif etilgan) namuna keltirilgan anchagina qit'alari¹, albatta shoir ijodiyotining ushbu janrga doir she'rlari barcha mavzularini o'z ichiga olmagan bo'lsa ham, ular yuzasidan janr mavzularining doirasi kengligi va xilma-xilligi masalasini yoritish mumkin.

Bu masalaga doir S.Sa'diyevning "Markazi adabiy Samarqand dar shohrohi tarix" tadqiqotining Shatranjiyga bag'ishlangan faslida qisqacha so'z yuritilgan bo'lib, shoirning barcha muhim qit'alari va ularning mavzu-mazmunlari tahlilga olinmagan [2, 88-99]². Binobarin biz ushbu masalani batafsilroq yoritishga harakat qilamiz.

Shatranjiy qit'alarining eng muhim va asosiy mavzusi **hikmat va pand** (Avfiy istilohida "vaz") hisoblanadi. Shoir qit'alarining katta bir qismi ushbu mavzuga tegishli bo'lib, uning ijodiy siymosini hakim va pandomuz shoir sifatida namoyish etadi. Shoirning hikmatli va pandomuzona she'rlari voqeyiy hayotning turli-tuman amaliy hikmat atalmish muammolariga bag'ishlangan.

Ilm-fan tahsili masalasi shu jumladandir. Ilm-fanni o'rganish va targ'ib-tashviq qilish an'anaviy tarzda Shatranjiy ijodiyotida davom etgan bo'lsa-da, biroq shoir bu masalaning boshqa qirrasini-ilmni bevosita ustozdan o'rganish zarurligini va uni ustozsiz qo'lga kiritish mumkin emasligiga e'tibor berib, mavzuni yangicha, an'anaga xilof

tarzda hal qiladi. Mumtoz adiblar Shatranjiydan oldin va keyin ham umumiy tarzda ilm tahsilini targ'ib-tashviq qilganlari holda masalaning muhim tomoni-ilmni faqat kitobdan emas, balki ustozdan o'rganish zarurligiga e'tibor qaratmagan edilar. Boshqa adiblar tomonidan tilga olinmagan bu haqiqat Shatranjiy ijodiyotida qit'a janri mavzu va mundarijasining hayotiy xususiyati taqozosi bilan qalamga olingan. Bunga qo'shimcha, shoir mazkur hayot haqiqatini juda ajoyib va nodir hayotiy obraz orqali talqin etgan.

Ilm az ustod hosil kun, ki az ro'i kitob
Natavoni nukta ilm ba hosil kardan
Hamchu murg'e, ki xuro'sash nabuvad
xoya kunad,

Cho'za natvonad az on xoya burun
ovardan

Buvad on kas, ki ba ustodon az rohi
ulum

Nanihad az payi shogirdi kardan gardan.

[1, 44]

Albatta, ilmni kitobdan emas, balki ishdan o'rganish zarur degan fikr ustida bahslash mumkin. Ammo shoir fikrini ilmni faqat kitobdan emas, ustozdan ham o'rganish zarur degan ma'noda qabul qilishimiz mumkin.

Shatranjiy ilm-fan ta'rif-tavsifiga bag'ishlangan boshqa bir qit'asida o'z hayoti tajribasidan, aniqrog'i, a'yon-ashroflar bazm so'hatlarida nadim sifatida ishtirok qilishidan kelib chiqqani holda yana bir hayotiy nuktani ifoda etgan. Qit'ada ilm-fanni o'rganishga chorlash uning ahli qadr-e'tiborini ulug'lash yo'li bilan davom ettirilgan. Shoir bu yerda ham she'riyatda misli ko'rilmagan hayotiy obraz orqali masalani izohlaydi. Qofiya baytning nihoyasiga-poygahida joylashgan bo'lsa-da, bayt mazmunining asosini tashkil etishi va uning zebu ziynati hisoblanishidek, odamlar

majlisu suhbatlari ham poygahda o'tirgan donishmand kishilarning ishtiroki tufayli husn oladi, gullaydi.

Jamoli majlis boshad ba mardumi dono
V-agarchi boshad joi nishast poygahash,
Chunon ki ziynati har baytro zi qofiya

ast,

Agarchi poygahi bayt hast joygohash.

[1, 44]

Izoh tariqasida shuni qayd qilish joizki, bu hakimona she'r ham o'z mohiyati bilan shahar a'yon-ashroflariga qaratilgan bo'lib, shoir ushbu toifaga tushuntirmoqchi bo'ladiki, fozilu dono kishi siz uchun qadr-e'tiborga ega bo'lmasdan, bazm-so'hbatingizda poygahda o'tirsa ham, aslida uning joni va husni hisoblanadi. A'yon-ashroflarga qaratilgan bu pand aslida ushbu toifani ilm-fazl ahli qadr-e'tiborini bilmaslikka ta'na qilish ma'nosidadir.

Shoir zamon ahli, aniqrog'i a'yon-ashroflarni ilm-fazl ahlini tanimasligi va binobarin qadrlay olmasligi haqidagi boshqa bir hakimona qit'asida ushbu toifaning ayanchli ahvoli va qadr-e'tiborsizligidan o'z noroziligi va afsus-nadomatlarini ifoda etgan. Agar yuqoridagi qit'ada ilm-fazl arboblarning boylik va mansab sohiblari nazaridan chetda qolib, shu boisdan xor-zorlikda umr o'tkazgani ta'kidlangan bo'lsa, hozir ko'zdan kechiriladigan qit'ada fazl va donish ahli haqiqiy qadr-qiymatining umuman odamlar uchun noma'lum qolishi haqida so'z yuritiladi. Oddiy kishilar o'z nodonligi va ma'lumotsizligi bois johilu ahmoq kimsalarni hakim donishmand deb biladilar, ma'naviy ojiz kishilarni o'zlari uchun ko'z va jon deb qabul qilib, ularni ulug'laydilar, hurmat-izzat qiladilar. Shu tariqa ahmoqu johillar ommaga manzuru mahbub bo'lib, haqiqiy donishmand ularning nazariga tushmay e'tiborsiz qoladi. Bu o'rinda ham shoir hayot haqiqatini jamiyatning ilm-fazl ahliga munosabati masalasini yoritish orqali aks ettirgan.

Misli on ki o' buvad ahmaq,
Mardumon faylasuf donandash,
Misli sag buvad, ki boshad ko'r,
Mardumon jonu chashm xonandash.

[1, 44]

Shatranjiyning bir qator qit'alarida odam rizqining muqaddarligi, ya'ni xudoga havola ekanligi to'g'risidagi o'rta asrlik tasavvurot aniq bir maqsad-boylik va mansab egalarini nadimpesha shoir va uning hamkasblariga nisbatan sizlarning rizqingizni ta'minlayapmiz degan ma'nodagi minnati asossizligini isbotlashga qaratilgan. Shunga ko'ra, ayta olamizki, hatto rizqning odam uchun muqaddar va azaliyligi borasidagi rasmiy diniy aqidani ham shoir deyarli barcha qit'alarini qamrab olgan o'zining shahar doiralari boy-badavlat va mansabdor kishilariga nisbatan e'tiroz ruhiyasi mavqedan kelib chiqib izohlaydi. Ana shu mavqedan u boshqa bir diniy rivoyatdan foydalangan holda shunday bir savolni o'rta tashlaydi, aniqrog'i uni noz-ne'matlar egalariga qarshi qaratadi: Modomiki hatto Sulaymon payg'ambar bir baliqqa rizq ato qilolmagan edi, bugun biz o'z rizq-ro'zimizni "maxluq"-ga (mol-mulk egalari va amaldorlar ko'zda tutiladi) havola qilishimiz mumkinmi?

Ba juz yazdon dari arzoqro kas
Na bastan metavonad, na kushodan.
Yake bingar, ki bar maxluq hargiz
Zi bahri rizq shoyad dil nihodan? -
Chu natvonist bo chandon takalluf
Sulmaymon mohiero rizq dodan.

[1, 45]

Bu masala quyidagi qit'ada yanada oydinroq aks topganligi bilgan birga kengroq muhokamaga ham olingan: Ma'lum bo'lishicha, shoirning asosiy maxdumlaridan bo'lgan bir amir uning rizqi (quti)-ni ta'minlagani ustiga yana zamon yomonliklaridan ham o'z panohida saqlab kelganini minnat qilar ekan, shoir uning minnatini be'ma'ni bir da'vo sifatida hamon payg'ambarlarning sarguzashtlariga doir rivoyatlar asosida rad etadi:

Chand go'i, ey amiri man: "tu az iqboli man

Dar panohi az badi ayyomu forig'dil zi qut".

Gar tu naihd quti lboni man, dihad on kaski dod

Quti joni Yunusi payg'ambar andar batni hut,

V-ar nadori dar panoham, doradam on kas ki dosht

Mar Muhammadro ba g`or andar panoh ankabut.

[1, 44]

Yuqoridagi misollardan ma`lum bo`lishicha, Shatranjiy pand-nasihatlari ko`proq mol-mulk egalari, mansabdor kishilarga qaratilgan. Shoir o`z voqeiy hayotida bu toifa bilan nadim sifatida yaqin munosabatda bo`lgan, ularning fe`l-atvori, xislatlari, ayniqsa mol-dunyoga o`chligi, ochko`zligi, xudbinlik, muruvvatsizlik kabi axloqiy illatlarini bilib olgan edi.

Natijada shoir dilida bu toifaga nisbatan nafrat va g`azab hissi uyg`ongan edi, shunga binoan uning mol-davlat ahliga qaratilgan tanqidiy, hajviy qit`alarida ularning tubanligini fosh etish asosiy mavzuga aylangani bejiz emas. Darhaqiqat, shoirning saqlanib qolgan 32 qit`asidan 12-tasi shu mavzuga oiddir. Zamon ulug`lariga («mehtaron») qarshi qaratilgan bu qit`alarda mazkur toifaning turli axloqiy illatlari ochib tashlangan. Bunday hollarda shoir tilida pand-nasihat o`rnini muxotabga nisbatan fosh etuvchi hajv tanqid, kinoyalar egallagan. Jumladan quyidagi qit`ada bechora va muhtojlarga nisbatan qit`ada «ulug`lar» ning himmatsizligi muruvvatsizligi tanqid ostiga olinadi. Shoir bu toifadan biron hojat ravo bo`lmasligini bilgani va uqtirgan holda o`zidek muhtoj kishilarni ularning dargohiga borib, hojatini bildirishdan o`zini tiyishga undaydi:

Zinhor barmador niyozat ba mehtare,

K-az himmatu zi kibr chu sheru palang nest,

Har mehtare, ki boshad chun gurba choplus

Sagro dar ustuxonash chunon don rang nest

[1, 44]

Shatranjiy ko`proq «ulug`lar»-ning xasisligi va muruvvatsizligini tanqid qilgan. Bu hol albatta tasodufiy emas, uning hayotiy sabablari bor: Nadimpesha shoir bu toifaga xizmat qilib, biroq ulardan yaxshilik va muruvvat ko`rmasdan qashshoqlikda yashagan. Zamon «ulug`lari» shoirni e`zozlash va nadimpeshalik hunarini qadrlash o`rniga unga nisbatan yomon muomalada

bo`lganlar, uni xo`rlagan, haqoratlar qilgan, hatto urgan ekanlar. Shoir bir qit`asida nadimlikdagi ayancli holini shunday tasvirlaydi:

Chi boyadbahri odobi nadimi,
Magar bar jonudilmehnatnihodan?
Zabon kardan ba nazmunasr jori
Zixotirnuktahoibikrzodan,
Ki bozomadhama kori nadimi
Basili xo`rdanudashnom dodan.

[1, 45]

Shoirning zamon «ulug`lari» haqidagi bunday ma`yusona satrlarini o`qiganda, uning she`rlarida bu guruhning jiddiy tanqidi ayovsiz o`tkir hajvga aylanganini ko`ramiz. Umuman Shatranjiy qit`alarida uning zamon «ulug`lari»-ga nisbatan ham nafrat g`azabi ham bu toifaga xizmat qilib kelganidan pushaymonligi ham o`z hayoti taqdiridan chuqur tashvish-iztiroblari ifodalangan. Quyidagi qit`ada esa, shoirning o`z davri «ulug`lari»-ga bo`lgan munosabat va qarashlari umumlashtirilgan.

Ba sar ba xoki karimoni rafta raftanbeh,
Ki so`i dargahi in mehtaroni asr ba poy,
Az on kihej az in mehtaroni rais dargah
Ravo nagardad dar hej hol hojatu roy.
Agar tu jam`kuni xoki on karimonro,
Ravo kunad ba hama hol hojati tu xudoy.

Agar bimonand in mehtaron bar in sirat,
Chi guna umr guzarem, voy bar mo, voy?

[1, 46]

Shoirning o`z davri muruvvatsiz «ulug`lari»-dan umidsizligi ularni o`tmish muruvvatli, karim «ulug`lari»-ga qarama-qarshi qo`yish va o`tgan zamonlar«karim»-larini ideallashtirishni yuzaga keltirgan.

Yuqorida Shatranjiy qit`alari mavzularini uch qism-ilmu donnish targ`ibi, mol-davlat ahlining tanqid-hajviga bo`lib ko`zdan kechirganimiz nisbiy ma`nodadir. Negaki uning har bir qit`asi o`ziga xos mazmunga ega bo`lib, boshqa qit`alarida takrorlanmaydi. Shoirning har bir qit`asi o`z mavzu va mazmuniga ko`ra notakror asar hisoblanadi. Binobarin shoir qit`alarining bir qismi mavzulari jihatidan yuqorida tahlil qilingan qit`alar bilan biron umumiyati aloqasi yo`q inson ma`naviy kamoloti va dunyoqarashining kengayishiga safarning

manfaatiga bag'ishlangan qo'yidagi qit'a bunga bir misoldir:

In bas sharafisafar, ki dar olam
Ta'rix zi hijrati poyambar shud.
Bar mansafar az hazar behast, archand
In shud chu naimu on chu ozar shud.
Bas kehtar tab'u ablah andesha,
K-o' kard safaru hakimu mehtar shud;
[1, 46]

Bu hakimona she'r o'z mavzuyiga binoan Shatranjiy qit'alari orasida notakror va yagonadir, shunga ko'ra uni shoirning boshqa biron qit'asi bilan aloqamandlikda tahlil qilib bo'lmaydi. Pand-nasihat mavzusiga doir quyidagi qit'a ham o'z mazmuniga ko'ra notakroridir va o'z mansabiga mag'rur bo'lgan amaldor kimsalar tanqidida aytilgan.

Xumori azlbiboyadkashid on kasro,
Ki budaboshad az bodaiamalsarmast.
Haroina ki chu boda girift bar sar dard,
Biboyadash saru bar ko'ftan ba hardu
dast.
[1, 47]

Quyidagi qit'a zamon ahli tanqidida aytilgan bo'lib, shoir zamondoshlarining insoniylik saviyasi tubanligi, axloqiy tanazzulini fosh etgan:

Duzanba joi yake mardbistodhame
Ba hukmiaqlu shariat ziahliharzamone
Ba hukmi aql kunun zi ahli in zamonai
mo

Du mard boyad, to istad ba joi zane.

[1, 47]

Shatranjiy aksar qit'alari mavzu va mundarijasining notakror, o'ziga xosligini bu she'riy janrning hartomonlama erkinligi, jumladan mavzu va mazmun erkinligi yuzaga

keltirgan. Qit'aning janriy erkinligi uning mavzular xilma xilligi va mazmun boyligini ta'minlagan.

Shatranjiyning bizgacha etib kelgan ma'lum miqdordagi qit'alari mavzu va mazmunining tahlilidan quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Shatranjiy qit'alari o'z mundarijasida voqeiy hayot va shahar doiralari muhitini aks etgan. Binobarin bu she'rlar realistik xususiyatga egadir.

2. Shatranjiy qit'alarida shoirning hayoti va shahar a'yon-atroflari bazm suhbatlarining nadimi sifatida ijtimoiy faoliyati kengroq o'z aksini topgan.

3. Shatranjiy qit'alari shoir hayoti va faoliyatining shahar muhitida o'tganligi, ijodiy va ijtimoiy faoliyatining shahar doiralari bilan bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Shunga ko'ra, Shatranjiy XII asrda vujudga kelgan va rivojlana boshlagan shahar adabiyotining yetuk namoyandasi hisoblanadi.

4. Shatranjiy qit'alari g'oyaviy mazmunida ma'lum darajada shahar doiralari shoirning erkin fikrligi o'z ifodasini topgan. Shoirning aksar qit'alarida uning shahar a'yon-ashroflariga qarshi e'tiroz va noroziligi ifodalanganligini ko'ramiz.

5. Shatranjiy qit'alari mundarijasida janr erkinligi bilan bog'liq bo'lgan mavzular xilma-xilligi va mazmun boyligini ko'ramiz.

6. Shatranjiy qit'alari bisyor mavzuligi va mazmun-mundarijasining boyligi tufayli katta shavq-zavq uyg'otadi.

Adabiyotlar:

1. Muhammad Avfiy Buxoroiy. «Lubob-ul-albob». Muhammad Qazviniy nashri, 1 jild.- Leyden, 1909. 44-47 betlar.
2. Sa'diev Sadri. Markazi adabii Samarqand dar shohrohi tarix.-Toshkent; O'zbekiston milliy ensiklopediyasi-nashriyoti, 2012, 88-93 betlar.

Ахмедова Д. Разнообразие тем и богатство содержания в китъях (сонетах) шатранжи Самарканди. В статье освещается жанровое своеобразие, а также разнообразность тем и идейного содержания в китъях (сонетах) известного поэта Мовороуннахра XII века Духкана Али Шатранжи Самарканди.

Axmedova D. The diversity and multiplicity of the content of the "qit'a" (sonnets) of shatrang Samarkandi. The article highlights variety of the genre, as well as diversity and the ideological content of one of the "qit'a" (sonnets) of one of the greatest poet of the XII century in Movarounnahr Dehkon Ali Shatrang Samarkand.